

Isitirion fra Ambrozija Matica (1827) kao bukolska pjesma

Živaljić, Clara

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:753662>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-12**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA KLASIČNU FILOLOGIJU

Clara Živaljić

Isitirion fra Ambrozija Matića (1827) kao bukolska pjesma

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Neven Jovanović, red. prof.

Zagreb, rujan 2024.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijest bosanskih franjevaca	2
2.1 Latinske pjesme bosanskih franjevaca.....	4
3. Fra Ambrozije Matić.....	6
4. Gabrijel Barišić kao adresat.....	8
5. <i>Isitirion illustrissimo ac reverendissimo domino Gabrieli Barishich</i>	8
6. Uvod u bukolsko pjesništvo	11
6.1 Početak žanra.....	12
6.2 Vergilijeve <i>Bukolike</i>	13
6.2.1 Struktura i teme <i>Bukolika</i>	14
6.3 Razvoj žanra nakon Vergilija	15
7. Analiza isitiriona Ambrozija Matića.....	17
7.1 Sličnosti i razlike s Vergilijevim <i>Bukolikama</i>	21
8. Primjena u nastavi latinskog jezika	23
9. Zaključak	26
10. Literatura.....	27

1. Uvod

Franjevci na područje današnje Bosne i Hercegovine dolaze krajem 13. stoljeća i kao glavni cilj imaju suzbijanje nekatoličkih dualističkih nauka (bogumilstvo, manihejstvo, i dr.). Franjevačka provincija Bosna Srebrena postoji od 16. stoljeća i premda su se mijenjale granice djelovanja u skladu s političkim promjenama, opstala je sve do danas. Bosanski su franjevci imali glavnu ulogu u širenju kršćanskih nauka na teritoriju potlačene Bosne kojoj je nametnuta osmanska vlast i posljedično tome osmanska kultura i vjera. Osim vjerske uloge, franjevci su bili izuzetno bitni za promicanje kulture i obrazovanja puka u svojoj provinciji. Zbog manjka viših škola na lokalnom području često su odlazili na studije u Habsburško Carstvo te bi se po završetku studija vratili u rodni kraj kako bi svom narodu prenijeli stečena znanja. Zaslužni su za osnivanje brojnih crkava, samostana i škola, ali i za mnogo književnih djela napisanih na narodnom jeziku koja su bila poveznica krajeva današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine na jezičnoj razini. Osim pisanja na narodnom jeziku, vrlo su uspješno stvarali i djela na latinskom jeziku koji je tada i dalje imao status jezika obrazovanih.

Ovaj će diplomski rad istaknuti upravo latinski dio književnog opusa bosanskih franjevac a te će prikazati četiri glavna predstavnika bosanskih franjevačkih pjesnika na latinskom jeziku (Blaž Josić, Andrija Barukčić, Josip Kovačević i Ambrozije Matić). Posebno će se istaknuti život i djelo fra Ambrozija Matića te će najveći dio rada obuhvatiti osvrt na njegovu pjesmu posvećenu Gabrijelu Barišiću, *Isitirion illustrissimo ac reverendissimo domino Gabrieli Barishich*. S obzirom na to da je pjesma pastoralne tematike, pružit će se kratak prikaz tradicije bukolskog pjesništva i razvoja žanra te će uslijediti analiza sadržaja pjesme, stilskih obilježja i prikaz sličnosti i razlika između pjesme fra Matića i Vergilijevih *Bukolika* koje su glavni izvor inspiracije za djelo. Na kraju će rada biti prezentirano kako pjesmu približiti učenicima u srednjim školama te na koji se način može uvrstiti u suvremenu nastavu latinskog jezika.

2. Povijest bosanskih franjevaca

Povijest franjevaca na području današnje Bosne seže još u vrijeme srednjeg vijeka. Smatra se da je početak njihovog djelovanja na bosanskom tlu bio godine 1291. pa sve od tada franjevci kontinuirano djeluju na tom prostoru. Njihov je prvotni zadatak bio da propovijedanjem i uvjeravanjem suzbiju sljedbenike nekatoličkih nauka na području Bosne, a neki od njih su bili bogumili, manihejci i patareni. Određene karakteristike navedenih sekti povezuju se i uz Crkvu bosansku koja je u to vrijeme imala vrlo jak vjerski utjecaj. Iako između spomenutih nauka i Crkve bosanske postoje brojne razlike u vjerovanju i običajima, Crkvu su često optuživali za herezu i povezivali s vjerskim sektama zbog dualističkog vjerovanja u dobro i zlo što je protivno kršćanskom vjerovanju u jednog i svemogućeg Boga. Upravo se zbog toga pojavila potreba da franjevci dođu na bosansko tlo s ciljem da suzbiju sve lažne nauke i prošire utjecaj kršćanstva.

U 14. stoljeću sagrađeni su brojni franjevački samostani, a neki od najistaknutijih bili su oni u Kreševu, Sutjesci i Srebrenici, po kojem je vikarija dobila naziv Bosna Srebrena. Premda su franjevci odlično obavili svoju dužnost i postigli da se u Bosni ponovo prošire katolička uvjerenja, novi se problemi pojavljuju u 15. stoljeću padom Bosne pod osmansku vlast. Nakon dolaska Osmanlija, vikarija Bosna Srebrena postaje provincijom 1517. godine. Provincija je u franjevačkoj hijerarhiji rang više od vikarije, a radi se o autonomnoj upravnoj jedinici koja obuhvaća franjevce, njihove crkve, samostane i župe na određenom području. Provincija Bosne Srebrene širila se zajedno s osmanskim osvajanjima te se prostirala na teritorij puno veći od današnje Bosne i Hercegovine. Tako su franjevci širili svoju aktivnost na ugarske krajeve i prostor današnje Hrvatske te su djelovali u gradovima kao što su Šibenik, Knin, Mohač, Osijek, Đakovo, Budim.¹ Granice provincije mijenjale su se zbog ratova i osvajanja pa se do 19. stoljeća provincija rascjepkala. Od Bosne Srebrene nastale su Bugarska provincija (1674), Dalmatinska provincija Presvetog Otkupitelja (1735), Hrvatsko-ugarska provincija sv. Ivana Kapistrana (1757) i Hercegovačka provincija (1892).

U vremenskom razdoblju od četiri stoljeća osmanske vlasti franjevci pružaju snažan otpor osmanskome nametanju vjere te imaju ključnu ulogu u opstanku katoličanstva na bosanskom tlu. Osim što su promovirali katoličke nauke, franjevci su bili među najobrazovanijim ljudima te su aktivno sudjelovali u promicanju kulture. Zaslužni su za podizanje brojnih osnovnih škola, samostana, crkava. S obzirom na manjak viših škola na području Bosne, na studij su odlazili u

¹ Barun, A. (1997.), Kalendar sv. Ante 1997., *Svjetlo riječi Livno/Sarajevo*, str. 64.-79, <https://www.bosnasrebrena.ba/franjevci-u-hrvatskom-narodu> (pristupljeno 18. srpnja 2023.)

velike europske gradove te bi stečena znanja i pronađene knjige donosili nazad u domovinu s ciljem da obrazuju bosanski puk.

U tom su periodu franjevci bili glavni nositelji i promotori znanja te je njihov književni rad bio vrlo važan za promicanje kulture i kršćanskih vrijednosti u osmanskoj Bosni. Pisali su djela na narodnom jeziku koja se smatraju baštinom bosanskohercegovačke književnosti, s obzirom na to da su napisana na području današnje Bosne i Hercegovine, ali i hrvatske književnosti jer su pisana štokavštinom koja je tada jezično ujedinjavala teritorije Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Stoga su franjevci bili osobito važni i za povezivanje Dalmacije, Slavonije, sjeverne Hrvatske, Dubrovnika i Bosne na jezičnoj razini.²

Osim na narodnom jeziku, bosanski franjevci pisali su i na latinskom, no o bosanskim latinistima nema puno informacija te je sačuvano relativno malo djela. U 15. stoljeću glasovit je franjevački latinist Juraj Dragišić iz Srebrenice čiji je cijeli književni opus napisan upravo na latinskom jeziku. Iz 18. stoljeća poznati su ljetopisi koji sadržavaju dijelove na latinskom jeziku, kao npr. *Ljetopis sutješkog samostana Bone Benića* i *Ljetopis kreševskoga samostana Marijana Bogdanovića*. Nadalje, neki su franjevci pisali latinske gramatike, kao na primjer Tomo Babić, Stjepan Marijanović, Ambrozije Matić.³

² Frangeš, I. (2000). Književno i kulturno djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini od 13-20. stoljeća, <https://www.matica.hr/vijenac/167/knjizevno-i-kulturno-djelovanje-franjevaca-u-bosni-i-hercegovini-od-13-20-stoljeca-17772/> (pristupljeno 19. srpnja 2023.)

³ Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb: Sinopsis, str. 5.

2.1 Latinske pjesme bosanskih franjevaca

Pjesme bosanskih franjevaca na latinskom jeziku javljaju se tek sredinom 19. stoljeća. Četiri glavna predstavnika žanra su Blaž Josić, Andrija Barukčić, Josip Kovačević i Ambrozije Matić. Sve latinske pjesme navedenih autora objavljene su u razmaku od dvadesetak godina, između 1825. i 1856, i sva četvorica predstavnika dolaze s uskog područje današnje sjeverne Bosne i Hercegovine, a tadašnje franjevačke upravne jedinice Bosne Srebrene.⁴ Odluka da učenici franjevci pišu djela na latinskom jeziku ne treba začuditi s obzirom na činjenicu da je latinski dugo vremena uživao status jezika obrazovanih ljudi i da je pisanje sastavaka na latinskom bila važna komponenta osnovnog obrazovanja, a i jer je u književnosti tada bio period klasicizma u kojem se glavna inspiracija za djela pronalazila u grčkoj i rimskoj književnosti.

U pjesmama bosanskih franjevaca može se uočiti izvrsno poznavanje latinskog jezika kako u uporabi konstrukcija i vokabulara iz zlatnog doba latiniteta, tako i u versifikaciji. U pjesmama se koriste heksametrom, elegijskim distihom, a poneki pjesnici i safičkom strofom. Njihove pjesme ostavljaju dojam djela rimskih autora. Najčešće inspiraciju pronalaze u Vergilijevom opusu, što se može primijetiti i u pisanju pjesama pastoralne tematike u *Isitirionu* Ambrozija Matića. Osim Vergilija, citiraju Horacija i Ovidija, pjesnike poput Ivana Česmičkog, Johna Owena i slovačkog isusovca Sautela, ali i svoju subraću koja su se bavila književnim radom.⁵

Latinske pjesme bosanskih franjevaca često imaju enkomijastičan karakter te su pisane u čast vladarima, kao na primjer *Pjesma o rođendanu njegova presvetog veličanstva Ferdinanda V. fra Josipa Kovačevića* i *Oda u čast preuzvišenomu Franji Josipu I. fra Blaža Josića*. Oba su ova franjevca, kao i mnogi drugi, otišli na studij na teritorij današnje Budimpešte. S obzirom na teško stanje na teritoriju potlačene osmanske Bosne, učenici franjevci pokušavaju pronaći utočište i pomoć u Austro-Ugarskoj Monarhiji, gdje često pišu i objavljuju svoje pjesme, te ne treba čuditi da se odlučuju pisati u čast vladarima strane države.

Osim pohvale državnici, bosanski franjevci pišu i u čast crkvenim poglavarima te ih svojim pjesmama uzdižu. Često su pisali pjesme koje slave prijateljstvo s takvim poglavarima i naglašavaju odanost prema njima. Primjeri tih pjesama su *Presvijetlome Gospodinu Gabrijelu Barišiću*, *Dočeknica Gabrijelu Barišiću* i *Čestitka Imendanska Anti Knezoviću* fra Ambrozija

⁴ *Ibid.*, str. 5.

⁵ *Ibid.*, str. 7.

Matića, *Elegija u čast presvijetlom i mnogopoštovanom ocu Marijanu Šunjiću* i *Oda u čast mnogopoštovanom ocu Martinu Nediću* fra Blaža Josića.

U vremenu obilježenom osmanskim osvajanjima, bosanski franjevci stvaraju idiličnu sliku svoje zemlje ističući njene ljepote. Često oplakuju tešku sudbinu bosanskog naroda pod osmanskom vlašću. U pjesmama se koriste motivima klasične rimske književnosti, spominju osobe i geografska područja iz grčke i rimske mitologije pa često te elemente prepleću s elementima, osobama i područjima iz svoje stvarnosti i svog vremena. Tako fra Andrija Barukčić u *Sinoptičkoj spomen-elegiji o Ilirskom plemenu* navodi kako su Iliri potomci Japeta, Zeusova sina.⁶ Fra Ambrozije Matić u *Dočeknici* spominje planinu Pind i šume u Beociji, ali i sutješki kraj. Još jedan primjer iz iste pjesme usporedba je adresata fra Gabrijela Barišića s Dafnisom, mitološkim sinom boga Herma i prvim pjevačem pastirskih pjesama. S obzirom na franjevačku vjeru i njihov rad, uočljivo je da često spominju antičke poganske bogove, kao što su Mars, Hermo ili Jupiter, ili ih dozivaju u pomoć (kao što to radi fra Matić u pjesmi Gabrijelu Barišiću kada doziva Apolona). Razlog tome može biti da se pjesnici žele približiti rimskim autorima i da je to dio pjesničke slobode ili da se jednostavno radi o pjesničkim ukrasima djela koji nemaju utjecaj na njihovo pravovjerje.

Franjevci su bili vrlo uspješni u književnom radu i može se reći da su se uspjeli približiti rimskim modelima i jeziku klasičnog latiniteta. Ipak, njihove su se pjesme često gubile jer su bile objavljujane kao zasebne prigodne publikacije s vrlo malo stranica. Upravo je to jedan od glavnih razloga zašto je sačuvano jako malo njihovih djela s obzirom na to da ih je bilo vrlo teško pronaći i identificirati.⁷

Pjesme koje su sačuvane preveo je i skupio u knjizi *Latinske pjesme bosanskih franjevaca* Stjepan Pavić. Ta je knjiga ujedno i glavni izvor za analizu originalnog teksta i prijevoda *Isitiriona* fra Ambrozija Matića, pjesme na koju će se fokusirati ovaj rad.

⁶ *Ibid*, str.7.

⁷ Šešelj, Z. (2017). Latinske pjesme bosanskih franjevaca. *Latina et Graeca*, 2(31), str. 119-121. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/226553> (pristupljeno: 19. srpnja 2023.)

3. Fra Ambrozije Matić

Fra Ambrozije Matić jedan je od najistaknutijih bosanskih latinista 19. stoljeća i jedan od četiri glavna predstavnika franjevac koji su pisali latinske pjesme na području franjevačke upravne jedinice Bosne Srebrene.

Fra Matić rođen je 1795. godine u Blaževcu,⁸ mjestu u južnom dijelu bosanske Posavine. Osnovnu i srednju školu završava u Kraljevoj Sutjesci, a 1814. godine ulazi u red franjevaca. Po završetku srednjoškolske naobrazbe odlazi u Mađarsku gdje upisuje filozofsko-teološki studij. Nakon studija, 1824. godine vraća se u Bosnu i zapošljava se kao kapelan, a dvije godine kasnije počinje raditi kao učitelj gramatičke škole. Također obavlja i dužnost biskupskog vikara za sutješki distrikt te dužnost tajnika Provincije. Godine 1831. postaje župnik u Tramošnici gdje ostaje sve do smrti, a upravo je knjiga umrlih iz te župe glavni izvor za poznavanje lika i djela Ambrozija Matića. Osim na župničkoj dužnosti, istaknuo se i gradnjom župne kuće i crkve u Tramošnici.⁹

Aktivno se bavio književnim radom, a najpoznatiji je po latinskoj gramatici i prigodnim pjesmama na latinskom jeziku. Nakon što je počeo raditi kao učitelj u školi, radi nastavnih potreba napisao je gramatiku i udžbenik za poučavanje osnova matematike. Gramatika pod nazivom *Knjixica rucsna s' upravam koristnim, i uveshtbanjem lasnim za mladiche latinski jezik ucseche, u bosanski izgovor sloxena* objavljena je 1832. godine, a može se smatrati nadopunom Marijanovićeve gramatike koja je preradba Grigelyeve gramatike, *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum* iz 1809. godine.¹⁰

Osim gramatike napisao je i udžbenik za prvi i drugi razred gramatičke škole *Racsun za pervu i drugu godinu shkulsku iz latinskog' u bosanski jezik prinese p. Ambroxa Mathich, reda s. Frane od obs. derxave bosanske misnik i shkula grammaticski ucsitelj* iz 1827. godine.¹¹ Taj se udžbenik smatra velikom inovacijom jer je postavio temelj stručnom nazivlju matematike. U udžbeniku autor iznosi da prva školska godina obuhvaća učenje pisanja i čitanja brojeva te

⁸ Marjanović, M. (2001). *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo: HKD Napredak.

⁹ Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevaca*, Sarajevo-Zagreb: Sinopsis, str. 351.

¹⁰ Krešić, K. (2019). Gramatika Ambroza Matića (1832.). *Hum*, 14 (22), str. 32. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/238751> (pristupljeno: 20. srpnja 2023.)

¹¹ Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb: Sinopsis, str. 244.

osnovne operacije zbrajanja, oduzimanja i množenja, dok se druga godina bavi poučavanjem vrijednosti novca, različitim vrstama mjera i razlomcima.¹²

Fra Matić autor je četiri prigodnice na latinskom jeziku koje su posvećene znamenitim članovima franjevačkog reda. Prva je pjesma iz 1825. godine *Pjesma-čestitka mnogopoštovanom ocu Stjepanu Marijanoviću*, a druga je *Čestitka imendanska mnogopoštovanom ocu Anti Knezoviću* iz 1827. Treća i četvrta objavljene su 1827. i obje su posvećene Gabrijelu Barišiću, *Presvijetlome gospodinu Gabrijelu Barišiću i Dočeknica presvijetlom i mnogopoštovanom gospodinu Gabrijelu Barišiću*. U svim pjesmama fra Matić odaje počast svojim adresatima. Treba istaknuti da tri od četiri njegove pjesme nisu u antičkom metru, već su napisane ili u dvanaesticima ili slobodnim rimovanim stihovima pa su stoga jedini primjer rimovanih pjesama bosanskih latinista.¹³

U privatnom je životu fra Matić bio u vrlo bliskom odnosu s fra Andrijom Barukčićem, jednim od već navedenih glavnih predstavnika bosanskih franjevaca koji su pisali na latinskom jeziku. Dvojica franjevaca bili su vršnjaci, bliski prijatelji i suradnici te je fra Barukčić kraj svog života dočekaio upravo u Tramošnici u blizini fra Matića. Fra Matić umro je 24. srpnja 1849. u Garevu blizu Modriča utopivši se u rijeci Bosni i pokopan je na tramošničkom groblju gdje je pokopan i fra Barukčić.¹⁴

¹² Ptičar, A. (2004). Prvi hrvatski računski priručnici. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 30 (1), str. 176. Preuzeto s <https://hreak.srce.hr/9473> (pristupljeno: 20. srpnja 2023.)

¹³ Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb: Sinopsis, str. 8.

¹⁴ *Ibid*, str. 243.

4. **Gabrijel Barišić kao adresat**

Fra Gabrijel Barišić rođen je 1788. godine u Očeviji, selu blizu Vareša. Osnovnu školu završava u Kraljevoj Sutjesci, a 1803. godine postaje fratar. Filozofsko-teološki studij završava u Italiji te tamo ostaje raditi kao profesor. U Ravenni postaje odgojitelj djece markiza Sprettija te istovremeno radi kao dvorski kapelan. Godine 1820. vraća se u Bosnu gdje radi kao tajnik biskupa Augustina Miletića. Godine 1826. fra Miletić ga šalje na put u Rim papi Lavu XII. Pri njihovom susretu fra Barišić se veoma svidio papi koji ga je nakon toga odlučio postaviti za biskupa u Lješ u Albaniji. Barišić biskupom postaje iste godine, a 1827. odlučuje posjetiti svoj rodni kraj; taj je posjet opjevan u *Isitirionu* fra Ambrozija Matića. Godine 1831. papa Grgur XVI. htio je imenovati fra Barišića apostolskim vikarom u Bosni, ali fra Barišić to odbija i predlaže za to mjesto svog rođaka fra Rafu Barišića. Sve do kraja života Barišić ostaje na službi biskupa u Albaniji te apostolskog vizitatora za Srbiju, Makedoniju i Albaniju. 1839. godine umire u mjestu Kepi i Rodonit u Albaniji. Smatra se da je njegova smrt bila posljedica žalosti nakon što su ga grčki razbojnici opljačkali i teško zlostavljali.

5. *Isitirion illustrissimo ac reverendissimo domino Gabrieli Barishich*

Pjesma Ambrozija Matića po svojoj je vrsti isitirion, a na hrvatski se jezik prevodi kao dočeknica. Riječ *isitirion* grčkog je podrijetla te dolazi od pridjeva εἰσιτήριος, 3 koji doslovno označava nešto „što se odnosi na ulazak“.¹⁵ Navedeni pridjev najčešće se koristio u pluralu neutruma τὰ εἰσιτήρια i odnosio se na žrtve svečanog otvorenja koje su prinošene na početku godine ili prilikom dolaska na dužnost magistrata.¹⁶ S obzirom na sadržaj pjesme, isitirion bi u ovom kontekstu označavao slavlje i doček jer govori o pripremi za doček Gabrijela Barišića u Kraljevoj Sutjesci.

Isitirion je tiskan u Osijeku 6. srpnja 1827. godine.¹⁷ Premda su dugo postojale brojne sumnje je li ovu pjesmu uistinu napisao Ambrozije Matić, klasični filolog Željko Puratić analizirao je pjesmu te utvrdio da je ona najvjerojatnije Matićev rad. Na kraju pjesme navedena su imena franjevac koja se kriju iza likova pastira, a iza lika Amaraka stoji fra Matić. S obzirom na to da pjesma završava govorom Amaraka u kojem on moli fra Barišića da prihvati njegovu pjesmu, može se zaključiti da je fra Matić vrlo vjerojatno autor *Isitiriona*.

¹⁵ Puratić, Ž. (1960). *Isitirion*. Živa antika. Sarajevo, str. 351.

¹⁶ *Ibid*, str. 351.

¹⁷ *Ibid*, str. 351.

Na prvi se pogled može primijetiti da je pjesma inspirirana Vergilijevim jezikom i stilom te da je napisana po modelu *Bukolika*. Imena protagonista tipična su za pastoralnu poeziju, kako antičku tako i moderniju, a, kao što je već i spomenuto, na kraju pjesme nalazi se popis imena pastira koji govore u čast fra Barišića te imena bosanskih franjevac koji stoje iza tih likova. Pastir Melibej je fra Ivan Kljajić, tadašnji župnik u Varešu, Likida je fra Pavo Kolanović, definitor Provincije i župnik iz Zovika, Titir je fra Blaž Pejić, župnik iz Dubrave, Aminta je fra Anto Knezović, profesor u Gramatičkoj školi, Hlorida je fra Ilija Starčević, župnik iz Tolise, Filida je Ilija Ilijić, godišnji propovjednik, a sam fra Ambrozije Matić predstavljen je u liku pastira Amaraka.¹⁸

Imena pastira nisu slučajno odabrana već ona pripadaju bukolskoj tradiciji ili su na neki način povezana s mitologijom i prirodom. Jedno od najpoznatijih imena bukolske tradicije svakako je Melibej koji u *Isitirionu* započinje govor. Taj je lik čitateljima poznat već iz Vergilijeva djela, iz prve i sedme ekloge. Ime Likida je također vrlo dobro znano poznavateljima bukolske tradicije. Najprije se pojavilo u Teokritovoj VII. idili, a zatim i u Vergilijevoj IX. eklogi. Kao i prethodna dva imena, Titir također pripada antičkoj bukolskoj tradiciji te se može pronaći i kod Teokrita i kod Vergilija. Nadalje, Aminta je ime koje se prvotno pojavljuje u Vergilija u III. eklogi gdje predstavlja mladog pastira u kojeg je zaljubljen jedan od protagonista ekloge pod imenom Menalka. Ime Aminta postaje poznatije zahvaljujući pastoralnoj drami Torquata Tassa. Ime Hlorida etimologiju vuče iz grčkog jezika i značenje se veže uz zelenu boju. Kasnije u mitologiji Hlorida je božica cvijeća i raslinja, a poistovjećuje se s rimskom božicom Florom. Ime Filida etimološki je povezano s prirodom te se doslovno može prevesti kao *lišće*. To se ime također pojavljivalo kod Teokrita i Virgilija, a i nakon njih se često koristilo u pastoralnim pjesmama i dramama. Na samom kraju pojavljuje se *Amarak*, vrlo specifično ime koje izostaje iz bukolske tradicije. Prema grčkoj mitologiji, Amarak je bio mladić koji se pretvorio u biljku mažuran, jednu od omiljenih biljaka božice Afrodite. Mažuran je i danas među glavnim njenim simbolima.

¹⁸ Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevac*, Sarajevo – Zagreb: Sinopsis, str. 43.

Nakon analize imena likova treba obratiti pozornost na sam početak pjesme u kojem se citira tuđi književni tekst kao uvod u djelo. Radi se o epigramu *Poeta* čiji je autor Johannes Mylius Libenrodensis, pjesnik iz 16. stoljeća. Taj je autor bio njemački pjesnik, međutim, smatra se važnim i za kulturu Poljske i Litve. U literaturi se ističe njegova velika želja da stvori čistu kršćansku poeziju kao pomoć za borbu protiv Osmanlija.¹⁹ Njegov epigram koji autoru služi kao moto je sljedeći:

Si sapis, atque homines inter vis nomen habere,	Ime li, razborit, želiš ti međ' ljudima imat,
Fac possit de te nemo poeta queri.	Ne daj povoda tad omrazi pjesnika kog.
Namque solent famae multum prodesse poetae,	Obično znaju glas raširit pjesnici vrlo:
Sive tua accusent, seu bona facta probent.	Kudili tvoja zla, dobar ti hvalili čin. ²⁰

Dalo bi se zaključiti da se ovim ulomkom želi naglasiti moć koju pjesnici posjeduju da u svojim pjesmama kritiziraju ili pohvale djela i osobe. Tako i sam pjesnik pjesmu piše u čast Gabrijelu Barišiću kako bi ga pohvalio te veličao njegov lik i djelo.

Isitirion ima dijalošku strukturu i prikazuje razgovor pastira koji željno iščekuju dolazak biskupa Gabrijela Barišića. Svaki pastir veliča fra Barišića i svi ga uspoređuju s Dafnisom. Jedan od pastira ga naziva i najvećim pastirom od svih (*pastorum maximus*) čime ga dodatno uzdiže i naglašava njegovu superiornost u odnosu na druge pastire, točnije na druge franjevce. Pjesma donosi i idiličan opis Kraljeve Sutjeske koja se priprema za dolazak biskupa, a pjesnik cijelo vrijeme naglašava veselje i sreću koje svi mještani osjećaju zbog tog događaja.

Pjesma se odlikuje uspješnom versifikacijom, tematski se približava modelu Vergilijevih *Bukolika*, a njezin je jezik vrlo sličan klasičnom latinitetu. Detaljnija analiza pjesničkog stila fra Matića te samog sadržaja pjesme bit će donesena u jednom od sljedećih poglavlja.

¹⁹ Nekrašević-Karotkaja, Ž. (2019). Widmungsgedichte von Johannes Mylius aus Liebenrode: zum Programm der humanistischen Katechese und religiösen Versöhnung in der Reformationszeit. *Neulateinisches Jahrbuch*, 21, str. 274.

²⁰ Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb: Sinopsis, str. 34.

6. Uvod u bukolsko pjesništvo

Bukolske su pjesme one u kojima se prikazuje svakodnevni život pastira te idealizirani miran i jednostavan život u prirodi. Naziv dolazi od grčkog pridjeva βουκολικός, - što doslovno znači *govedarski*. Međutim, proširilo se značenje pridjeva te se on počeo koristiti prilikom opisivanja književnih djela čija se radnja odvija u prirodi, a glavni su likovi pastiri općenito (ne samo oni koji čuvaju goveda).

Počeci bukolskog pjesništva javljaju se još u antičkoj Grčkoj, a začetnikom žanra smatra se helenistički pjesnik Teokrit. On zbirkom pjesama pod nazivom *Idile* uspostavlja glavne elemente žanra koje će imitirati budući pisci bukolskih pjesama. Neki od tih elemenata su tipične teme, kao što su pjesničko nadmetanje ili pjevanje pastira o nesretnoj ljubavi, uporaba heksametra kao stiha pjesama, te imena pastira. Bukolsko pjesništvo doživljava procvat u Rimu s Vergilijem koji uvodi inovacije u žanr. U Vergilijevim *Bukolikama* pastirski svijet više nije u potpunosti idiličan, nego u njega prodiru elementi stvarnosti te se iza likova pastira naslućuju stvarni ljudi Vergilijeva vremena.

Pod velikim utjecajem Teokrita i Vergilija te modela koje su stvorili, pojmovi idila i ekloga počeli su se koristiti kao sinonimi za bukolsko pjesništvo. Premda su i u srednjem vijeku pisane ekloge, od razdoblja renesanse posebno se velik broj autora odlučuje pisati djela bukolske tematike koristeći alternativnu realnost idilične prirode da alegorijski predstavljaju probleme u društvu i da na suptilan način kritiziraju neku osobu ili kolektiv. Zbog toga brojni pisci tijekom renesanse preuzimaju elemente klasičnih bukolskih pjesama, ali dodaju svoje originalne ideje te na taj način stvaraju nove književne podvrste i vrste. U tom se razdoblju počinju pisati romani i drame slične tematike te se javlja i pojam pastorale. Premda se i taj pojam često koristi kao sinonim za bukolski žanr, on ima općenitije značenje i obuhvaća šire područje. Koristi se za književna, glazbena i slikarska djela u kojima se predstavlja seoski, jednostavan život.

6.1 Početak žanra

Kao što je već spomenuto, bukolsko pjesništvo javlja se u antičkoj Grčkoj, a prvi poznati pjesnik je Stezihor iz 7. stoljeća pr. Kr. On je stvorio lik pastira Dafnisa koji će biti opjevan u mnogim bukolskim pjesmama. S obzirom na to da su Stezihorove pjesme sačuvane u fragmentima te da nisu bile sasvim umjetničke dorađene, on se ne smatra začetnikom bukolskog pjesništva, nego ta titula tradicionalno pripada pjesniku Teokritu.

Teokrit (gr. Θεόκριτος) rođen je u Sirakuzi na Siciliji i živio je od oko 320. pr. Kr. do oko 250. pr. Kr. U početku književnog stvaralaštva djelovao je na Siciliji, a kasnije i u Aleksandriji te na otoku Kosu. Pisao je razne književne oblike, a najviše se proslavio pjesničkom zbirkom pod nazivom *Idile*, grčki Ειδύλλια. Taj se pojam doslovno prevodi riječju *sličice*, čime se aludira na dužinu pjesme i njezinu vezu sa stvarnošću. Teokrit je u svojim pjesmama obuhvatio već postojeću tradiciju, dodao elemente svakodnevnog života tipične za grčki mim te oformio novi žanr.

Teokritove *Idile* uključuju pjesme različita sadržaja, te se mogu podijeliti na bukolske i nebukolske. U nekim pjesmama autor pjeva o ljubavi, sretnoj ili nesretnoj, u drugima se pak prikazuje pjesničko nadmetanje između dvojice pastira uz trećeg koji igra ulogu sudca, a jedna govori o oplakivanju mrtvog pastira. Tematika Teokritovih bukolskih pjesama bit će glavna inspiracija za buduće pisce pa će brojni drugi autori preuzimati teme poput neuzvraćene ljubavi pastira ili pjesničkog nadmetanja. Osim tematike, jedna od najvećih Teokritovih inovacija je uporaba heksametra koji će otad postati tipičan stih bukolskog pjesništva. Što se tiče sadržaja *Idila*, može se reći da je realističan, a njihov je ambijent vrlo sličan pjesnikovom rodnom kraju na Siciliji.²¹ Teokrit kao autor odlično barata stihovima i prikazuje pastirski život onakav kakav jest. Vrlo rijetko koristi alegoriju kao što to radi Vergilije i u pjesmi čitavo vrijeme ostaje kao udaljeni promatrač. Najpoznatije su *Idile* prva, po imenu *Tirsiđ* i sedma, *Blagdan žetve*. Upravo one predstavljaju glavnu inspiraciju za buduće bukolske pjesnike, uključujući i Vergilija.

Osim Teokrita, u grčkoj književnosti još se dva autora bave bukolskim pjesništvom, a to su Mosho iz Sirakuze i Bion iz Smirne. Oni djeluju u 2. st. pr. Kr. Obojica su svoja djela smjestili u bukolski svijet, a tematika njihovih pjesama je najčešće bila ljubavna.

²¹ Mustard, W. P. (1915). The Pastoral: Ancient and Modern. *The Classical Weekly*, 8(21), 161. <https://doi.org/10.2307/4387068> (pristupljeno: 26. srpnja 2023.)

6.2 Vergilijeve *Bukolike*

Procvat bukolskog pjesništva događa se u Rimu u 1. stoljeću pr. Kr. s Vergilijevim *Bukolikama*. Vergilije se smatra jednim od najpoznatijih i najuspješnijih rimskih autora. Pjesnik je rođen 15. listopada 70. pr. Kr. u mjestu Andes, a umro je 29. rujna 19. pr. Kr. u gradu Brundiziju. Vergilije je autor tri djela, a to su zbirka pjesama *Bukolike*, didaktički ep *Georgike* i junački ep *Eneida* koji se smatra najvećim postignućem rimske epike. U antici su se Vergiliju pripisivale i pjesme za koje se smatralo da ih je napisao u mladosti, a one su objavljene u zbirci *Appendix Vergiliana*. Ipak, dokazano je da većini tih tekstova Vergilije nije autor te se *Bukolike* smatraju njegovim prvim cjelovitim književnim djelom.

Bukolike (*Pastirske pjesme*) ili *Ekloge* (*Eclogae – Izabrane pjesme*) skupina su od deset pjesama u heksametru. Premda se dosta raspravljalo njihovoj dataciji, zbog referenci na konfiskaciju zemljišta nakon 42. pr. Kr. smatra se da je djelo napisano između 42. i 35. pr. Kr. Naziv *ekloga* dolazi od grčke riječi ἐκλογή što znači *izbor*. U antici se ta riječ koristila za odabrani ulomak ili pjesmu, a nakon Vergilijeva djela pojam postaje sinonim za idiličnu pjesmu.

Vergilije crpi inspiraciju iz mnogih uzora. Sigurno da mu je jedan od najvažnijih modela Teokrit, no tu su i manji grčki bukoličari kao Mosho i Bion, zatim pjesnik Katul, Kornelije Gal, Horacije i Lukrecije.²² Tuđim elementima Vergilije dodaje originalne ideje. Glavna inovacija koju donosi u *Bukolikama* jest uporaba alegorije. Vergilijevi pastiri često predstavljaju ljude dobro poznate čitateljima njegova doba, a ponekad čak i samog autora. Ti su pastiri ljudi koji pokušavaju živjeti mirno u svijetu udaljenom od ratova i svakodnevnih problema, a vrijeme provode pjevajući i svirajući.

Još jedna od inovacija Vergilijevih *Bukolika* jest Arkadija, idilično mjesto u kojem pastiri žive mirnim životom i u skladu s prirodom. Arkadija kao *locus amoenus* ubrzo postaje književni topos koji preuzimaju mnogi budući autori. Ona predstavlja alternativnu stvarnost gdje bi ljudi trebali živjeti sretni i bez briga, svijet koji stoji kao kontrast surovoj stvarnosti punoj ratova i problema.

U Vergilijevo doba život u Rimu nije bio lagodan jer je to bio period pobuna i građanskih ratova. Za njegova života dogodio se sukob između Cezara i Pompeja, ali i između Drugog trijumvirata, kojeg su činili Marko Antonije i Oktavijan, te Cezarovih ubojica Bruta i Kasija. Građanski rat

²² Budimir, M., Flašar, M. (1986). *Pregled rimske književnosti – De auctoribus Romanis*. Beograd

kulminirao je 42. godine pr. Kr. bitkom kod Filipa u kojoj su Marko Antonije i Oktavijan odnijeli pobjedu. Ta se bitka smatra jednom od najvećih i najbrutalnijih bitaka u rimskoj povijesti i ostavila je znatne političke i društvene posljedice.²³ Jedna od posljedica bila je i konfiskacija zemljišta građanima na području sjeverne Italije kako bi se ista zemljišta dala ratnim veteranima kao nagrada za njihovu službu. S tim se problemom susreo i sam Vergilije kojemu je oduzet posjed u blizini Mantove, iako mu je kasnije Oktavijan August ipak dopustio da na njemu ostane. Problem eksproprijacije prodire i u Vergilijev bukolski svijet što se može vidjeti u prvoj i devetoj eklogi.

6.2.1 Struktura i teme *Bukolika*

Brojni proučavatelji Vergilijevih *Bukolika* istaknuli su strukturalnu i tematsku povezanost pojedinačnih ekloga. Kao što je već rečeno, prva i deveta ekloga protkane su alegorijom te se bave temom konfiskacije posjeda građanima nakon bitke kod Filipa. Prva ekloga ima enkomijastičan motiv jer Vergilije zahvaljuje Oktavijanu Augustu kroz lik Titira koji predstavlja samog autora. Enkomijastičan je ton i devete ekloge u kojoj pastiri Meris i Likida razgovaraju o trećem pastiru, Menalki, koji također predstavlja Vergilija, i o njegovoj nesretnoj sudbini. Tu eklogu karakterizira nostalgičan ton i naglašena je nesigurnost, ali i prolaznost života (što se posebno može vidjeti u vrlo poznatoj izreci *omnia fert aetas*). Osim prve i devete ekloge, druga i osma ekloga povezane su ljubavnom tematikom. Druga ekloga ima elemente Katulove poezije te ljubav učini da protagonist poludi, dok u osmoj eklogi pak lik prestane očajavati te odustane od ljubavi i vraća se nazad na svoje pastirske zadatke.²⁴ Treća i sedma ekloga tipične su bukolske pjesme u kojima se dvojica pjesnika natječu tko je bolji pjevač; radi se o pjesničkim nadmetanjima. Četvrta i šesta ekloga tematski su slične zbog toga što se sadržajem najviše udaljuju od tipičnih bukolskih motiva. Četvrta je ekloga zasigurno jedna od najpoznatijih i najzagonetnijih te govori o zlatnom dobu koje će nastupiti kada se rodi dječak čiji identitet do danas nije pouzdano utvrđen. Protagonist je šeste ekloge starac Silen koji u pjesmi govori o postanku svijeta te iznosi mitološke priče kao što su priča o Piri i Deukalionu, Prometeju, Pasifaji.

Tijekom godina proučavanja i pokušaja interpretiranja *Bukolika* uočene su i druge sličnosti između ekloga, ne samo one vezane uz temu. Neki naglašavaju da su peta i deseta ekloga

²³ Posavec, V. (2021). Bitka kod Filipa. *Latina et Graeca*, 2 (40), 103-106. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/274957>, pristupljeno (29. srpnja 2023.)

²⁴ Budimir, M., Flašar, M. (1986). *Pregled rimske književnosti – De auctoribus Romanis*. Beograd

povezane jer u obje pjesme Vergilije hvali nekog pojedinca. Zatim se uočava povezanost između prve i desete ekloge jer su obje posvećene nekoj osobi. Tako je prva ekloga posvećena Oktavijanu Augustu i ona je Vergilijeva zahvala za dobročinstvo, a deseta ekloga posvećena je Korneliju Galu, poznatom pjesniku ljubavnih elegija te Vergilijevom dobrom prijatelju.²⁵

Može se zaključiti da ima mnogo teorija vezanih za Vergilijeve *Bukolike*, od kojih su neke teško prihvatljive zbog toga što nemaju snažno uporište, dok se druge pak lakše prihvaćaju zbog jasnijih poveznica s onime što opisuju.

6.3 Razvoj žanra nakon Vergilija

Nakon Vergilija, poznati autori bukolskih pjesama bili su Kalpurnije Sikul i Nemezijan. Za njihova se djela dugo smatralo da su plod rada jednog autora, no ipak je dokazano da se radi o dva pjesnika koja djeluju u različitim periodima.²⁶ Kalpurnije Sikul stvara za vrijeme cara Nerona, u 1. stoljeću; poznato je sedam Kalpurnijevih ekloga napisanih po uzoru na Vergilija. Nemezijan je, pak, rimski pjesnik iz 3. stoljeća koji je napisao četiri ekloge, a glavni su mu modeli Vergilije i sam Kalpurnije Sikul.

U srednjem vijeku bukolska poezija polako pada u zaborav te se interes za nju ponovo javlja tek s učenjacima na dvoru Karla Velikog. Jedan od tamošnjih učenjaka pod pseudonimom Nazon napisao je eklogu po uzoru na Vergilija koja slavi carstvo Karla Velikog te govori o povratku zlatnog doba, uvodeći motiv koji je dobro poznat iz Vergilijeve četvrte ekloge.²⁷ Još je jedna poznata ekloga iz srednjeg vijeka *Teodulova ekloga*, iz sredine 9. stoljeća, koja se koristila kao školski tekst u srednjovjekovnim školama.

Ponovni interes za djela rimske književnosti javlja se u periodu humanizma i renesanse. Mnogi su autori ustanovili kako je bukolsko pjesništvo prikladan žanr u kojem mogu alegorijom iznijeti probleme vezane uz crkvu ili državu te kritizirati pojedince. U periodu predrenesanse čak i talijanski kanonski autorski trolist piše bukolske pjesme po uzoru na Teokrita i Vergilija. Tako Dante Alighieri piše *Ekloge*, Giovanni Boccaccio *Bukoličku pjesmu*, a Francesco Petrarca *Pastirski spjev*. Njihove su pjesme prepune alegorije i aluzija na stvarne osobe tako da su vjerojatno bile nejasne čak i čitateljima njihova doba.²⁸

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Mustard, W. P. (1915). The Pastoral: Ancient and Modern. *The Classical Weekly*, 8(21), 161. <https://doi.org/10.2307/4387068>, str. 162.

²⁷ *Ibid.*, str. 163.

²⁸ *Ibid.*, str. 163.

U talijanskoj renesansi najpoznatiji pisci ekloga bili su Battista Spagnoli Mantovano i Jacopo Sannazaro. Sannazaro modificira Vergilijeve ekloge stvarajući novu vrstu takozvane ribarske ekloge, prikazujući svijet ribara po uzoru na svijet pastira. Ipak, Sannazarovo je najpoznatije djelo i najveća inovacija roman *Arkadija* zbog kojeg se smatra začetnikom pastoralnog romana. Iako je pastoralni roman postojao još u antičkoj književnosti, primjerice roman *Dafnis i Hloa* autora Longa, ipak se Sannazaro smatra začetnikom vrste jer je najzaslužniji za širenje ideje o Arkadiji. Svojim je djelom ostavio snažan utjecaj na književnike 16. i 17. stoljeća; neki od pisaca koji pišu po uzoru na njega su Cervantes, Honore d'Urfé i Lope de Vega.²⁹

Tako se pod utjecajem antičke bukolske tradicije žanr počeo dodatno širiti. Osim klasične Teokritove idile i Vergilijeve ekloge, tijekom 16. stoljeća pojavljuju se nove vrste ekloga kao što su mornarska, mitološka, poslanička, lovačka i brojne druge. One se razlikuju po protagonistima, sadržajima ili prigodi.

²⁹ *Ibid*, str. 166.

7. Analiza isitiriona Ambrozija Matića

Ovaj dio rada fokusirat će se na stilsku i sadržajnu analizu *Isitiriona* fra Ambrozija Matića te će istaknuti sličnosti s Vergilijevim *Bukolikama*.

Ono što se odmah može primijetiti jest dijaloška struktura teksta. Lik koji započinje govor jest Melibej. On se obraća drugim pastirima. Odmah u prvom stihu izriče im pohvalu nazivajući ih čestitima i čednima: *Vos socii, sine felle probi, sine lite modesti, / Quos omnes unus fodere iunxit amor*. Iz navedenih stihova čitatelji mogu shvatiti da su pastiri protagonisti zapravo franjevci. Opisani su kao drugovi koje je ljubav ujedinila u savez, a ta je ljubav ona prema bogu. Ono što je Željko Puratić uočio u svojoj analizi *Isitiriona* jest da u rimskoj književnosti nisu upotrijebljeni izrazi *sine felle probi* i *sine lite modesti*.

Nadalje, čitatelj odmah saznaje da je franjevački kraj područje Kraljeve tjeske jer se pjesnik koristi pojmom *Sutiska*. Od petoga stiha postaju vidljivi tipični elementi bukolskoga pjesništva. Uz sutješki kraj iz prethodnoga stiha sada se spominju i područja aonske šume (*nemus Aonium*) i visoke pećine Pinda (*alta antra Pindi*). Aonija je zapravo područje Beotije ili Beocije, u pjesmama imenovana prema beotskom kralju Aonu. U tome se kraju nalazi planina Helikon koja je u mitu posvećena muzama pa se kasnije i smatrala njihovim glavnim boravištem. Osim Helikona, smatralo se da muze obitavaju i na Pindu, planini u Tesaliji. S obzirom na pjesnikov spomen klasičnih geografskih područja koja čitatelje asociraju na muze, koje nadahnjuju pjesnike, da se naslutiti da su muze također prisutne i na području Kraljeve Sutjeske i da inspiriraju tamošnje pjesnike.

U stihovima 7-11 pjesnik daje idiličan opis prirode tipičan za bukolsko pjesništvo:

Emisere novas lauri circum undique frondes;	Posvud lovoru novo, gle, prolistalo lišće,
Carmine festivo mulcet alauda polum:	Svečanim pjevom već ševa razgaljuje svijet.
Altamque audita est numeris philomela canoris	Ču se lasta k tom gdje duboko u noći i zorom
Noctem, et in auroram ducere svave melos.	Ugodno pjeva baš, zvonki odjekuje poj.
Discurruntque greges saltu per prata iocoso,	Stada veseo trk ravnicom spopade travnom,
Dant hilares voces, gaudia dantque nova.	Njihov je vedar glas, radosti odušak nov. ³⁰

³⁰ Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb: Sinopsis, str. 35.

To je priroda u kojoj je procvjetalo cvijeće i prolitalo lišće, mjesto u kojem ptice pjevaju, a stado slobodno hoda po travi. Stoga autor koristi tipičan leksik za opis prirode: lišće (*frondes*), stada (*greges*), trave (*prata*). U opisu prirode spominje i lovore (*lauri*), biljku koja nije baš uobičajena za bosanske planine. Idiličnost opisanog mjesta pokazuje uporaba riječi poput *suave*, *iocosus*, *hilaris* i *gaudia* kojima se dodatno naglašava uroda u toj prirodi i kakva se radost tamo doživljava. U odlomku se pojavljuje i imenica *philomela* koja danas označava slavuja ili lastavicu, a njena etimologija ima mitološku pozadinu. Filomela je, naime, u grčkoj mitologiji bila kći kralja Pandiona koju su bogovi pretvorili u pticu zajedno s njezinom sestrom Proknom. Taj je mit detaljno opisan u Ovidijevim *Metamorfozama*, a spominje se i u Vergilijevoj šestoj eklogi u 79. stihu.³¹ Imenica *philomela* prevedena je u tekstu kao *lasta*, međutim s obzirom na to da se ističe njeno zvonko pjevanje noću, vjerojatno se misli na slavuju.

Nakon idiličnog opisa sutješkog kraja, Melibej nastavlja svoj govor i nestrpljivo želi saznati razlog zbog kojeg su se franjevci odasvud skupili. Franjevački red nije izravno imenovan, nego opisno jer Melibej doslovno govori *Patres de Lege Minorum* čime se referira na franjevce, red manje braće. Melibejeva znatiželja i nestrpljivo očekivanje odgovora naglašeno je u ponavljanju pitanja *zašto* (*cur*), ali i ubrzanim ritmom u zadnjem stihu u kojem se može primijetiti jaka aliteracija glasa p (*et premitur pectus pector pesque pede*).

Nakon Melibejeva govora progovara drugi lik po imenu Likida koji mu odgovora da je razlog, zbog kojeg su se svi skupili i pohrlili na molitvu, posjet Gabrijela Barišića. Opet ne izgovara izravno njegovo ime, nego kaže da je u Kraljevu Sutjesku došao sam otac Dafnis. Ta se izjava može smatrati velikom pohvalom. Dafnis je lik iz grčke mitologije, vrlo cijenjen zbog svoje sposobnosti sviranja frule, te se smatra prvim pjevačem pastirskih pjesama. Nimfa, koja je bila zaljubljena u njega, kaznila ga je sljepoćom jer joj je bio nevjeran. Nakon toga se Dafnis ubio, a njegova je priča opjevana u brojnim bukolskim pjesmama. Najpoznatiji su primjeri zasigurno Teokritova prva idila i Vergilijeva peta ekloga. No, očito je da se ovdje od čitalaca ne očekuje da se prisjete svih detalja mita o Dafnisu (poput nimfine ljubavi i nesretne smrti); on je prvenstveno znak Arkadije.

Osim usporedbe s Dafnisom, Likida naziva Gabrijela Barišića i *pastorum maximus*. U ovim se stihovima jasno uočava enkomijastičan karakter koji je prisutan u cijeloj pjesmi. Po tom se

³¹ *quas illi Philomela dapes, quae dona pararit, / quo cursu deserta petiuerit, et quibus ante / infelix sua tecta super uolitaerit alis?*

elementu odmah može uočiti sličnost s prvom Vergilijevom eklogom. Ondje je također upotrijebljen enkomijastičan motiv jer pastir Titir zahvaljuje bogu koji mu je omogućio da mirno živi na svom posjedu dok njegovi sugrađani moraju napustiti svoje kuće. Taj je bog za Vergilija bio Oktavijan August pa je to Vergilijev svojevrsan uzvrat za Augustovo dobročinstvo. Nakon što imenuje fra Barišića, Likida daje detaljniji prikaz dijelova njegova života u kojem čitatelj saznaje da je rođen u Očeviji, mjestu koje se snažno opiralo osmanskim nametanjima što se može uočiti u rečenici *Muhamae nunquam non obstitit armis*. Opisuje se životni put Gabrijela Barišića koji je, nakon što je završio studij, radio u Ravenni kao profesor. Nakon toga ga je spazio papa (*summus pontifex*) koji mu je zatim zbog njegovih zasluga dao biskupsku službu. Čitatelj saznaje kako fra Barišić dolazi u samostan Ivin (*coenobium Joannis*), čime se referira na sutješki samostan, posvećen sv. Ivanu Krstitelju. Likida u govoru govori kako je fra Barišić *praesul* i *pater* franjevac čime se naglašava poštivanje koje pastiri imaju prema njemu. Stav pastira uočava se i u odabiru pridjeva i imenica prilikom govora Likide – pridjevi poput *eximius*, *pulcher*, i imenice kao što su *virtus*, *sapientia*, *pietas*.

Sljedeći pastir koji govori je Titir. Njegov govor započinje tipičnim uzvikom i obraćanjem višnjim bogovima. Kroz Titirov govor čitatelj može osjetiti u kojoj su mjeri franjevci ushićeni što im stiže fra Barišić. To se može primijetiti kroz obraćanje bogovima u više navrata, no svaki put drugom imenicom (*deus*, *numina*, *superi*) i u brojnim retoričkim pitanjima koja Titir postavlja: *Ah quotiens Pindi flens Numina Sacra rogavi (...)*, *Ah quotiens tumidis stillabat rivus ocellis*, / *Et quotiens dixi: Daphnis amate veni*. U ovome je odlomku autor po uzoru na klasični latinitet i rimske modele odlučio upotrijebiti imenicu *Penates*. Radi se o tipičnoj metonimiji budući da su penati kućni bogovi, a njihovo ime označava čitav dom. Može se primijetiti još jedna stilska figura koja doprinosi ritmu teksta, a to je aliteracija (*Hic TE Pastorum Tua TE fidissima turba*).

Titir se kroz svoj govor obraća izravno Dafnisu, tj. Gabrijelu Barišiću, i čitatelj može shvatiti da je susret s fra Barišićem bio dugo iščekivan. To se iščekivanje naglašava ponavljanjem imena Dafnisa i zamjenice *te* - *TE cupit*, *TE exigit*, *TE ferrent Numina* i *TE veniente* u dva navrata. Uočava se i referenca na markizov dom koja je tadašnjem čitatelju zasigurno bila lako shvatljiva. Radi se o domu markiza Sprettija u Ravenni gdje je fra Barišić radio kao odgojitelj, a taj je dom bio središte okupljanja intelektualaca. Stoga Titir, upotrijebivši riječ *etiam*, uspostavlja paralelu između života fra Barišića u Ravenni i onog što ga čeka kada bi došao za stalno u sutješki kraj. U Italiji bi imao bogatstvo i grimizni dvor, a u Sutjesci bi bio poglavar (*Illic aula purpurea, tum divite gaudes*, / *Marchio quam Senex incoluisse dedit*. / *Hic etiam*

nostrī potiāre PRAESULIS ore, / Et Mater Fautores exhibet alma suos). S gramatičkog aspekta primjećuje se kako je autor odabrao glagolski oblik *placuisse*, premda bi umjesto infinitiva perfekta trebao biti infinitiv prezenta. Najvjerojatnije da se pjesnik odlučio za to iz metričkih razloga. Uočava se oblik *Suttiska*, međutim, s obzirom da ne postoji neki valjani razlog zašto bi se ime mjesta pisalo s tri uzastopna *t*, vjeruje se da se je u ovom slučaju riječ o tiskarskoj grešci. Pri kraju Titirovog govora postoji još jedan primjer aliteracije (*Totaque se nescit TE veniente domus*) gdje se ponavlja glas T.

Nakon Titira, slijede govori Aminte, Hloride, Filide i Amaraka. Kao i govor prošle dvojice pastira, snažno je prisutan enkomijastičan motiv i veličanje fra Barišića koje je kroz cijelu pjesmu naglašeno ponavljanjem imena *Daphnis* i zamjenice TE prilikom izravnog obraćanja. U govoru Aminte veličanje i poštivanje izuzetno je vidljivo u sljedećim stihovima: *Ergo faustus adest Pastorum gloria Daphnis, / Et TECum comites, gratia, paxque poli*. Autor se u Amintinom govoru odlučuje upotrijebiti metonimiju *claustra Joannis*, premda je u prošlim strofama upotrijebio *coenobium*. S obzirom na to da se ovdje radi o dva sinonima, moguće da je pjesnik sada namjerno upotrijebio drugu riječ kako bi vokabular bio raznovrsniji, a moguće i da mu je u ovom dijelu riječ *claustra* bila bolji odabir zbog metričkih razloga. Pri kraju govora Aminte uočava se stilska figura metafore *pectora sunt arae nostra* ("grudi su naše oltar") te ponavljanje imenice *gratia* i pridjeva *summo* (*gratia sit summo gratia summa DEO*).

Hlorida pak u svom govoru, osim što veliča fra Barišića na isti način kao i drugi pastiri, zahvaljuje također i papi jer je dao dužnost upravo fra Barišiću (*Gratia PONTIFICI! Dum pro solamine Fratrum, / Inque vices proprias Daphnis ut esset, agit*) budući da ne postoji nitko tko bi tu dužnost obavio bolje od njega. Hvali se iskusan duh fra Barišića i činjenica da zna pokrenuti svoju subraću, ali i narod. Kroz riječi Filide iščitava se kako je Gabrijel Barišić dika svog obiteljskog stabla (*Tu jubar Illustris BARRISHICH, es stemmatis almum*), a čitatelj koji je upoznat s bosanskim franjevcima svakako može iščitati i referencu na Rafu Barišića, još jednog istaknutog franjevca iz iste obitelji. Nadalje, Filida priželjkuje fra Barišiću dug život što izriče kroz izjavu *Vive dies Pylios*, a to se prevodi kao „živio Nestorov vijek“. Ovdje se radi o vrlo poznatoj izreci kojom se referira na najstarijeg ahejskog junaka pod Trojom, a mi bismo to danas slobodno preveli „Živ bio još sto godina“.

Filidin govor završava opisom tipičnim za bukolsku tradiciju u kojem se čini kao da i izgled prirode odražava veselje i sreću koju mještani sutješkog kraja osjećaju. U cijelom se opisu

uočava pjesnička figura personifikacije (*montana vocant, silvaeque loquaces, resonat Savus, nec silet Ister aquis*), brda kliču u čast fra Barišiću, a šume su rječite.

Vivat Jo! montana vocant, silvaeque loquaces, Brda kliču: živio, oj, i rječite šume,
Et resonat Savus, nec silet Ister aquis, Savom se čuje jek, Dunav ne ostaje nijem.
Undique laetitiae voces, resonabilis echo Odsvakud radosti silne glas, pa i vrtače same -
Ex imis etiam vallibus ingeminat.³² One najdublje čak – dvostruki vraćaju jek.

Pjesmu završava govor Amarako koji sumira sve što su njegovi prethodnici rekli. I on priželjkuje fra Barišiću dug, zdrav i sretan život. Na samom kraju Amarakova govora je posveta i zamolba da fra Barišić prihvati njegov zalog. Može se reći da ga zapravo moli da prihvati pjesmu koju je napisao njemu u čast, a to se može iščitati iz sljedećih stihova:

Hoc cape Daphni meum sinceri pignus amoris
Atque aliquod pretium carminis esse puta.
Si placeant elegi: id mihi tum quoque jure placebit;
Displiceant: non TU displicuisse potes.³³

Iskrene ljubavi moj preuzmi, Dafnise, zalog:
Do neke mjere je, mnij, dostojan pjesmom se zvat;
Ako se stihovi svide, veselit ću s pravom se i ja,
Ne budu l' mili, znaj, ipak ćeš svidjet se TI.

Kao što je već prije u radu spomenuto, na samom kraju pjesme nalazi se popis pastira i imena franjevac koji se kriju iza likova. S obzirom na to da iza Amarako stoji upravo fra Ambrozije Matić, može se zaključiti kako je upravo on autor ovog isitiriona budući da moli fra Barišića da prihvati njegovu pjesmu na dar.

7.1 Sličnosti i razlike s Vergilijevim *Bukolikama*

Kao što je već na samom početku naglašeno, fra Matić crpi inspiraciju iz bukolske tradicije, a osobito iz Vergilijeva djela. Kako bi se procijenilo u kojoj je mjeri Vergilije utjecao na autora *Isitiriona*, bilo bi korisno ukazati na glavne sličnosti i razlike između dvojice autora i njihovih djela.

³² Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb: str. 42.

³³ *Ibid*, str. 43.

Samim pogledom na *Isitirion* uočava se kako fra Matić odabire imena za neke od svojih pastira upravo iz *Bukolika*. Nadalje, slična je i dijaloška struktura, premda se čitajući djelo fra Matića više postiže dojam da likovi ne razgovaraju međusobno, dok se kod Vergilija dobiva osjećaj da se čitaju privatni razgovori među likovima. Razlika je vidljiva i u vrsti stihova kojima autori pišu. Vergilijeve su ekloge pisane heksametrom dok se fra Matić uz heksametre koristi i pentametrima tvoreći elegijski distih.

Još jedna sličnost koja se može uočiti jest ta da oba autora pišu u čast nekoj osobi – kod Vergilija se u I. eklogi smatra da je ta osoba August Oktavijan (*iuvenis deus*), a kod fra Matića Gabrijel Barišić (*pastorum maximus*). Međutim, ono što je tipično za Vergilija jest da tu posvetu čitatelj ne može jasno uočiti, nego mora samostalno zaključiti o kome se radi na temelju poznavanja društveno-političkih događanja, ali i događanja iz privatnog života autora (npr. oduzimanje imovine). S druge strane, fra Matić jasno kaže kome se pjesma posvećuje i čak neprestano ponavlja ime adresata te mu se izravno obraća imenom i prezimenom. Još je jedna razlika koju čitatelj može primijetiti između dvojice autora – prikaz idiličnosti u pjesmi. Premda su Vergilijeve ekloge smještene u idiličan svijet gdje bi pastiri trebali bezbrižno živjeti, ipak se čini kao da stvarnost prodire u njihovu idilu. Vergilijeve pastire muče teški ljubavni problemi ili su pak prisiljeni napustiti rodni kraj, a sve to doprinosi stvaranju negativnije atmosfere nego one u pjesmi fra Matića. Kao što je već naglašeno u radu, situacija u tadašnjoj Bosni nije bila lagodna zbog Osmanlija, međutim, to se ne osjeti u priči pastira fra Matića. Kod njega je prikazan idiličan sutješki kraj i čitatelj dobiva dojam sretnih i uzbuđenih mještana, bez briga, koji su veseli zbog dolaska fra Barišića. Može se reći da, iako fra Matić priča o stvarnim ljudima koji su zaista postojali, ti se ljudi nalaze u idiličnom svijetu bez briga koje tište u realnosti. S druge su strane Vergilijevi pastiri koji su izmišljeni, no u njihov svijet prodiru realni problemi Vergilijeva doba.

Još jedna od sličnosti između Vergilija i fra Matića jest u upotrebi vokabulara i stilskih figura. Dobro vidljiv primjer uočava se u ovim stihovima fra Matića: *Vivat Jo! montana vocant, silvaeque loquaces, / Et resonat Savus, nec silet Ister aquis / Undique laetitiae voces, resonabilis echo / Ex imis etiam vallibus ingeminat.*³⁴ Oni su vrlo slični Vergilijevim iz V. ekloge: *Ipsi laetitia uoces ad sidera iactant / intonsi montes; ipsae iam carmina rupes, / ipsa sonant arbusta: "Deus, deus ille, Menalca!"*³⁵ Jasno se može primijetiti sličan izbor riječi prilikom opisivanja

³⁴ *Ibid*, str. 42.

³⁵ *Ecl.* 5, 62-64.

planina i šuma te uporaba stilske figure personifikacije. Ona je glavno sredstvo kojim obojica autora postižu da čitatelj dobije dojam da i sama priroda dijeli osjećaje pastira koji govore. Nadalje, kod ovih stihova valja još istaknuti da ih obojica pišu u hvalu Dafnisu. Vergilije u svojoj V. eklogi pjeva u čast Dafnisu nakon njegove smrti, dok fra Matić preuzima njegov lik, poistovjećuje ga s fra Barišićem i piše pjesmu u njegovu čast.

8. Primjena u nastavi latinskog jezika

Pjesmu fra Matića bilo bi dosta zahtjevno uvrstiti u školski sat u srednjim školama u Hrvatskoj uz sva ostala djela već predviđena kurikulumom. S obzirom na to da su u gimnazijama uglavnom propisani tekstovi za prijevod autora koji se smatraju rimskim klasicima, bilo bi izazovno detaljnije analizirati i proučavati latinsku pjesmu bosanskog franjevca nastalu u 19. stoljeću. Također, jedna od potencijalnih poteškoća može biti i kompleksnost tematike te brojne reference na likove iz bukolske tradicije, a i na same bosanske franjevce. No, svakako, budući da kurikulum ne brani da se pjesma poput ove proučava na satu, zasigurno bi njena analiza koristila učenicima te omogućila bolje upoznavanje s bukolskim pjesništvom na nama bliskim prostorima.

Pjesma bi se predstavila u četvrtom razredu klasične gimnazije u kojem se pretpostavlja da učenici imaju prethodno znanje o društveno-povijesnom kontekstu na područjima današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine te osnovno znanje o djelovanju franjevac, Vergilijevim *Bukolikama* i tradicionalnim elementima bukolskog pjesništva. Glavna nastavna metoda bila bi usmeno izlaganje nastavnika, no koristilo bi se i usmeno ispitivanje, dijalog, te rad na tekstu. Od nastavnih sredstava i pomagala koristio bi se originalni tekst pjesme fra Matića preuzet iz izdanja *Latinske pjesme bosanskih franjevaca* koje je priredio Stjepan Pavić.³⁶ Uz tekst, popratno sredstvo poučavanja bi bila PowerPoint prezentacija na kojoj bi se na interaktivan način pokušao učenicima što lakše objasniti tekst te bi uz nastavnikovu pomoć prošli detaljniju analizu.

Najprije bi se pružio uvod u povijest bosanskih franjevaca te njihovog književnog rada na latinskom uz malo više detalja o životu i opusu fra Matića. Učenici bi dobili cijelu pjesmu na papiru te bi se određeni odlomak detaljnije analizirao. Za analizu na satu bilo bi odabrano 10 stihova iz Likidinog govora s početka pjesme. Prije same analize učenici bi putem prezentacije i usmenog izlaganja nastavnika bili upoznati s adresatom pjesme, znali bi osnovne činjenice o

³⁶ Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb: Sinopsis.

životu adresata, kao i usporedbu Gabrijela Barišića i Dafnisa pa bi tako mogli što jednostavnije shvatiti odlomak. Posebno bi se analizirale riječi i njihove gramatičke funkcije, a više će se vremena provesti na sintagmama koje učenici ne bi mogli doslovno prevesti te bi moglo doći do poteškoća s razumijevanjem. Izabrani odlomak teksta bio bi sljedeći:

Lycidas.

O Meliboe! facit nostris haec gaudia campis
D a p h n i s pastorum maximus IPSE PATER 20
BARRISHICH huic nomen, vegetae stant corpore vires
Gratia magna genus, multus in ore lepor.
Pulchrum fronte decus, pulcherrima temporis aetas,
Eximia clarum nobilitate genus.
Edidit hoc tantum pia tellus Ochevia Germen
Tellus quae crebris surgit in astra iugis,
Patria, quae Muhamae nunquam non obstitit armis,
Quemque suo fovit docta Ravenna sinu.
Suspicit, HUNC nunc Ordo Minor complectitur unum,
Totius servat qui sacra jura Gregis. 30

Sve nepoznate riječi unutar teksta bi učenicima bile prikazane na prezentaciji te bi bio napisan njihov rječnički oblik i prijevod. Tako bi se učenici upoznali sa svim referencama unutar odlomka te nepoznatim riječima i na taj bi način mogli slobodno prevoditi zadan tekst. Poticalo bi se aktivno sudjelovanje učenika u prevođenju s posebnim fokusom na rečenice *gratia magna genus, multus in ore lepor.* / *Pulchrum fronte decus, pulcherrima temporis aetas,* / *Eximia clarum nobilitate genus*, budući da bi ovaj dio mogao zbuniti učenike jer nema jasno izrečenog predikata. Obratila bi se pažnja na imenicu *germen* u kontekstu rečenica *Edidit hoc tantum pia tellus Ochevia Germen* / *Tellus quae crebris surgit in astra iugis*. Učenici bi trebali uočiti figuru metafore budući da se tekst doslovno prevodi „zemlja je rodila mladicu“, a radi se o rođenju čovjeka. Nadalje, promotrili bi pjesnikov odabir dvostruke negacije *numquam non obstitit* koje je namjerno upotrijebio kako bi naglasio snažno opiranje Osmanlijama te bi u istoj rečenici obratili pozornost na ime Muhameda koje pjesnik koristi kao opis za sve osmanske podanike. Uvidjeli bi jedan primjer metonimije u sintagmi *docta Ravenna* u kojoj pjesnik upotrebljava ime grada no referira se na građane. Što se tiče gramatičkog dijela, učenici bi

analizirali funkcije riječi unutar rečenica te ponovili funkcije određenih padeža koji su prisutni unutar odlomka, kao što je, na primjer, dijelni genitiv u sintagmi *pastorum maximus*.

S obzirom na to da je cijela pjesma kompleksna zbog brojnih stilskih figura, referenci koje treba detaljnije proučiti te potencijalno problematičnih sintagmi za prevođenje, učenici bi imali dodatni zadatak za ocjenu koji bi napravili kod kuće. Bili bi podijeljeni u grupe te bi svaka grupa dobila odlomak jednog od pastira. Zadatak bi bio da naprave detaljniju stilsku analizu, izvuku iz teksta sintagme koje bi im bile teže shvatljive zbog gramatičke ili sadržajne kompleksnosti i da ponude prijevod izabranog odlomka. Osim rada na tekstu i prijevodu, učenici bi trebali detaljnije proučiti u kojem se prijašnjem djelu bukolske tradicije pojavilo ime izabranog pastira te reći nekoliko rečenica o tom djelu. Za navedeni zadatak učenici bi imali tjedan dana i tada bi svaka grupa svoj rad izložila drugim grupama nakon čega bi uslijedila ocjena nastavnika. Nakon što bi se prošle sve analize, grupe bi svoje radove predale pa bi ih nastavnik, nakon dodatne provjere, sve spojio u jedan dokument i podijelio s učenicima tako da bi svi imali uvid u radove kolega i na taj način cijelu analiziranu pjesmu. Cilj ovoga zadatka bio bi potaknuti timski rad među učenicima te na interaktivan način omogućiti da se sazna više o bukolskoj tradiciji i k tome bolje upozna rad bosanskih franjevaca.

9. Zaključak

Franjevci su bili od velike važnosti za jačanje kulture i vjere na teritoriju Bosne u teškom periodu osmanskih osvajanja, ratova i nametanja. Prilikom dolaska na područje Bosne, glavni je cilj franjevac bio da propovijedanjem i poučavanjem naroda aktivno promiču ispravna kršćanska učenja, a suzbiju dualističke nauke koji su tada bili veoma rašireni. Imali su, dakle, ključnu ulogu u širenju i jačanju rimokatoličkog kršćanstva, ali i kulture. Premda bi često morali napustiti svoje rodne krajeve i otići u veće europske gradove radi školovanja, vraćali bi se nazad s ciljem da naučena znanja prenesu svom narodu u domovini i uvijek su razmišljali o dobrobiti bosanskog kolektiva. Osnovali su brojne škole i samostane te su se aktivno bavili književnim radom, kako na narodnom tako i na latinskom jeziku. Pisali su razne vrste djela, kao što su gramatike, ljetopisi i pjesme kojima su se pokazali kao vrsni poznavatelji latinskoga. Četiri glavna predstavnika bosanskih franjevac koji su pisali pjesme na latinskome bili su Blaž Josić, Andrija Barukčić, Josip Kovačević i Ambrozije Matić. Najčešće su pisali prigodnice koje su objavljivane u malo primjeraka pa je to jedan od razloga zašto do danas nije pronađeno puno njihovih pjesama. One pjesme koje su pronađene pokazuju da su ovi autori odlično poznavali klasični latinitet i antički metar, a odličan primjer tome pruža Ambrozije Matić sa svojim *Isitirionom* iz 1827. Autor je pronašao inspiraciju u Vergilijevim *Bukolikama* te po uzoru na njega napisao djelo u kojem se opisima, versifikacijom i stilom jako približava rimskim modelima. *Isitirion* je jedan od brojnih primjera koji dokazuju kako su franjevci s područja često zanemarivane Bosne bili vrsni poznavatelji klasičnog latiniteta i antičkog metra te da su se svojim djelima uspjeli približiti klasičnim modelima rimske književnosti.

10. Literatura

- Barun, A. (1997). Kalendar sv. Ante 1997., *Svjetlo riječi Livno/Sarajevo*, str. 64–79, <https://www.bosnasrebrena.ba/franjevci-u-hrvatskom-narodu> (pristupljeno 18. srpnja 2023).
- Budimir, M., Flašar, M. (1986). *Pregled rimske književnosti – De auctoribus Romanis*. Beograd, str. 259–266.
- Frangeš, I. (2000.) Književno i kulturno djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini od 13-20. stoljeća, <https://www.matica.hr/vijenac/167/knjizevno-i-kulturno-djelovanje-franjevacu-u-bosni-i-hercegovini-od-13-20-stoljeca-17772/> (pristupljeno 19. srpnja 2023).
- Jelenić, J. (1912). *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, Sarajevo.
- Jelenić, J. (1915). *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, Sarajevo.
- Krešić, K. (2019). Gramatika Ambroza Matića (1832.). *Hum*, 14 (22), str. 32. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/238751> (pristupljeno: 20. srpnja 2023.).
- Marjanović, M. (2001). *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo: HKD Napredak.
- Mayer, R. (2006). Latin pastoral after Virgil in Brill's companion to Greek and Latin pastoral, Brill, Leiden-Boston, str. 451–466.
- Mustard, W. P. (1915). The Pastoral: Ancient and Modern. *The Classical Weekly*, 8(21), 161-167. <https://doi.org/10.2307/4387068> (pristupljeno: 26. srpnja 2023.).
- Nekrašević-Karotkaja, Ž. (2019). Widmungsgedichte von Johannes Mylius aus Liebenrode: zum Programm der humanistischen Katechese und religiösen Versöhnung in der Reformationszeit. *Neulateinisches Jahrbuch*, 21, str. 273–307.
- Pavić, S. (2015). *Latinske pjesme bosanskih franjevacu*, Sarajevo – Zagreb: Sinopsis.
- Posavec, V. (2021). Bitka kod Filipa. *Latina et Graeca*, 2 (40), 103–106. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/274957>, pristupljeno (29. srpnja 2023).

Ptičar, A. (2004). Prvi hrvatski računski priručnici. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 30 (1), str. 173–179. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/9473> (pristupljeno: 20. srpnja 2023).

Puratić, Ž. (1960). *Isitirion*. Živa antika. Sarajevo, str. 347–354.

Steenkamp, J. (2011). The structure of Vergil's Eclogues. *Acta Classica* LIV, str. 101–124.

Šešelj, Z. (2017). Latinske pjesme bosanskih franjevaca. *Latina et Graeca*, 2(31), str. 119–121. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/226553> (pristupljeno: 19. srpnja 2023).